

Verschenen in een boek uitgegeven ter gelegenheid van het 75-jarige bestaan van PON|Brabant:

Patrick Vermeulen & Chris van Koppen (red.) (2022), Een ander land. Pleidooi voor een duurzame samenleving. Uitgeverij Boom, ISBN 9789 0244 4996 5, pp. 121-141

Jos van der Lans

IK , wij

Waarom samenlevingsopbouw opnieuw noodzakelijk is geworden

I am because we are
Ubuntu – Afrikaanse levenswijsheid

Wat ik me nog kan herinneren is de opwinding. We woonden in de Van Brechtstraat in Breda. En we keken televisie bij de burens, want zelf hadden we er geen. De kamer was vol, we waren niet de enige burens die kwamen kijken. Ik was acht. We keken naar de uitzending van Open het dorp. Op het scherm ontving Mies Bouwman het ene na het andere groepje dat in doosjes, emmers, spaarpotten en enveloppen geld kwam afleveren bij de RAI, in Amsterdam. Het ging maar door. Ook nadat ik naar bed was gestuurd.

Wat er op deze 27 november 1962 precies gebeurde weet ik natuurlijk niet meer precies. Wat er in mijn geheugen is opgeslagen is er waarschijnlijk ingeprent door de vele malen dat de beelden in de zestig jaar nadien zijn herhaald. Op YouTube kan je het Polygoonjournaal er nog op nakijken. Met het haperende dankwoord en de tranen van een geëmotioneerde Mies Bouwman als slotakkoord. Het leverde haar eeuwige roem op, in 24 uur was ze iconisch geworden. Het boegbeeld van onze nationale solidariteit met de gehandicapte medemens die in een eigen dorp kon gaan wonen.

Maar dat is allemaal kennis van later. Wat ik mij herinner is de opwinding. Het meedoen aan iets dat groter was dan jezelf. We hadden bij ons thuis Buismanpotjes die als spaarpotjes dienden. Uit het loonzakje van mijn vader werden elke week kwartjes en guldens gehaald die over vijf Buismanpotjes werden verdeeld. De potjes waren bestemd voor bijzondere gezinsuitgaven: vakanties, nieuwe huishoudapparaten, een voetbal voor mij of een petticoat voor mijn zusjes.

Voor Open het Dorp werd een potje geofferd en dat had ik in de namiddag samen met mijn moeder afgeleverd ergens in Breda. Waar precies weet ik niet meer, maar Nederland had al haar poriën opengezet om de met geld gevulde luciferdoosjes, sigarenkistjes en Buismanpotjes in ontvangst te nemen. Postkantoren en stadhuizen hadden er een speciaal loket voor ingericht, waar het storm liep. Toen al deze giften in de week er na verzameld en geteld waren bleek de opbrengst van 12 miljoen, de stand waarmee Open het Dorp op 27 november 1962 werd afgesloten, op te lopen tot 22 miljoen gulden (een kleine tien miljoen euro). Een voor die dagen ongekend bedrag. We hadden met elkaar iets groots volbracht, daar deelgenoot van zijn gaf mij als kind een bijzonder gevoel.

Nationalisering solidariteit

Open het Dorp staat inmiddels in de geschiedenisboeken genoteerd als de eerste grote nationale televisieactie, waarin de bevolking wordt opgeroepen om de portemonnee te trekken om geld te verzamelen om iets te doen aan de noden van medemensen. In de loop der decennia is de sloop verplaatst naar rampspoed en groot menselijk leed over de grenzen - hongersnoden, aardbevingen, vluchtelingenstromen, oorlogsgeweld. Met af en toe een nationale ellende variant (Aids, overstroming Limburg) en een alom bekend driecijferig bankrekeningnummer dat de loketten in stadhuisen en postkantoren overbodig heeft gemaakt. Je kunt nu bellen met een door bekende persoonlijkheden bemenst nationaal callcenter. En een hele dag hoeft ook niet meer: een avonduitzending volstaat.

Het is overigens een misvatting dat Open het dorp de primeur was voor nationale inzamelingsacties. Er werd in Nederland voortdurend gecollecteerd. Er waren collectes voor – pak hem beet – nare ziekten als kanker en reuma, maar ook voor de reclassering, de jeugdzorg, de Zonnebloem, veelal opgedeeld naar verzuilde instanties die voor hun eigen voorzieningen geld ophaalden. Elke zondag konden de gelovigen in de kerken hun duitje bijdragen aan de zorg voor geloofsgenoten die het minder getroffen hadden.

Wat Open het dorp uniek maakte was dus niet zozeer het geven, maar het beleven: de beelden, de televisie. Dat was niet eerder vertoond. De televisie transformeerde het bekende ritueel van de collecte tot iets nationaals, tot iets gezamenlijks, tot een viering die onder leiding van voorganger Mies Bouwman iets sacraals kreeg. Wij waren zichtbaar met zijn allen met het goede in de weer. Dat was een andere ervaring dan het deponeren van de plichtmatige kwartjes in de collectezak zondag in de kerk.

Tegelijkertijd had de inzameling ook iets abstracts. Voor zover ik mij herinner waren de gehandicapten waar Open het dorp op gericht was onzichtbaar in de Van Brechtstraat in Breda. Ze speelden geen rol in het dagelijks leven. Als ze er waren bleven ze buiten beeld, verbleven in aparte instellingen of werden als zielige mensen gezien en behandeld. Ze waren meelijwekkend, dat was het wel zo'n beetje. Dat er een eigen dorp voor ze werd gebouwd, waar ze hun eigen leven konden leiden, dat was mooi. Heel goed dat dat nu geregeld zou worden en ja, daar wilden de mensen best een keer de portemonnee voor trekken. De televisie maakte er een collectieve happening van, waarbij de euforie de doelgroep ruimschoots overschaduwde. Het doel was bijna bijzaak geworden.

Zo bezien is de televisieactie Open het dorp uit 1962 niet zozeer een omslagpunt in onze nationale vrijgevigheid, maar eerder een vervolgstap in een transformatie waarin solidariteit steeds verder uit onze persoonlijke levenssfeer werd getrokken. Het is een volgende stap in een proces dat na de Tweede Wereldoorlog op gang is gebracht en waarbij de vormgeving van solidariteit en zekerheid in toenemende mate in handen kwam van de staat en de daarvoor in het leven geroepen instanties. De aldus opgetuigde verzorgingsstaat nationaliseerde de uitvoeringspraktijk van de solidariteit. Stukje bij beetje, wet voor wet, subsidie voor subsidie werd het als het ware weggezogen bij het particuliere initiatief en de verzuilde sociale verbanden van burgers.

In een proces dat enige decennia in beslag nam werd solidariteit iets abstracts, iets waarvoor anderen (professionals, instanties) zorg droegen en dat steeds verder buiten de persoonlijke levenssfeer stond. De charitas werd staatszorg. De collectebussen werden systematisch vervangen door belastingen en verzekeringspremies. En ja, als er ergens nood aan de mensheid was, natuurrampen of grootschalige tragedie dan was daar de nationale televisieactie als uitlaatklep. In die zin was Open het dorp eigenlijk de eerste nationale vorm van aflat, in het gevoel dat we in onze machteloosheid toch iets met zijn allen gedaan hebben. Het was de eerste massaal doorleefde

collectieve vorm van afkoop, de televisie bracht het leed in beeld, het enige wat we daardoor nog konden doen was het geven van geld, met zijn allen in een nationale actie.

Verworvenheid welvaartsmaatschappij

Dat klinkt wat cynisch, maar zo is het nadrukkelijk niet bedoeld. Integendeel, het is eerder een verworvenheid van de welvaartsmaatschappij, waarin een poging werd ondernomen om de willekeur, het onrecht en de onzekerheid in collectieve voorzieningen af te vangen en daarmee de solidariteit op een hoger, formeler en rechtszekerder niveau te brengen. In feite was dat de les die uit de Tweede Wereldoorlog was voortgekomen. Die oorlog, daar was men het in de meer verlichte beleidskringen wel over eens, had immers zijn voedingsbodem gevonden in de onzekerheid en rechteloosheid van de crisisjaren waar ondemocratische krachten gretig gebruik van konden maken. Dat nooit weer, zo luidde het parool. En de staat moest daarvoor het fundament gaan leggen.

Dat was een politieke paradigmawisseling. Tot aan de oorlog speelde de staat op het sociale vlak de tweede, zo niet derde viool. Het sociale was het domein van de burgermaatschappij, in ons land voor het grootste deel vormgegeven door de verzuiling en levensbeschouwelijke organisaties die wars waren van te veel staatsinvloed. Hier golden leerstukken als 'sovereiniteit in eigen kring' (protestants) of het subsidiariteitsbeginsel (katholiek), wat in de praktijk op hetzelfde neerkwam: de nationale en lokale overheid moest weg blijven bij alles wat burgers en hun verbanden zelf konden regelen. Van ziekenhuizen tot woningcorporaties, van onderwijsinstellingen tot welzijnsvoorzieningen, zo goed als onze hele verzorgingsstaat is in zijn oorsprong gebouwd op initiatieven van (doorgaans gegoede) burgers en in katholieke kring: kloosterordes. Zusters en paters runden voor een appel en een ei ziekenhuizen, scholen, inrichtingen, kindertehuizen, et cetera. De staat volgde en faciliteerde. In het 'maatschappelijk middenveld' opereerden met het verstrijken van de twintigste eeuw machtige verzuilde koepels die – net als de liberalen – de overheid liever geen prominente rol zagen spelen. Wie pech had of werkloos was, was daardoor aan de genade en de charitas overgeleverd. Solidariteit was horizontaal georganiseerd, het was iets tussen mensen en vooral iets van geloofsgemeenschappen, waarbij de staat alleen iets kon betekenen als alle andere instanties het lieten afweten. De overheid als *last resort*.

De Tweede Wereldoorlog maakte een einde aan de vanzelfsprekendheid van deze opvatting. De grondslag daarvoor werd in 1942 gelegd door de Engelse jurist William Beveridge, die de opdracht had gekregen van de Britse regering om na te denken over een nieuw systeem van sociale zekerheid, dat op nationaal niveau mensen meer bestaanszekerheid moest bieden dan allerhande kleine lokale of sectorale steunfondsen tot dan deden. Met zijn rapport *Social Insurance and Allied Services*, in 1944 gevolgd door *Full Employment in a Free Society*, legde Beveridge het fundament voor de nieuwe *welfare state*. Volgens Beveridge moest die het hoofd bieden aan vijf *Giant Problems*. (1) Bestaansonzekerheid. (2) Onwetendheid. (3) Ongezondheid. (4) Slechte huisvesting. (5) Werkloosheid. Het verslaan van deze reuze problemen was de beste garantie om de voedingsbodem van het fascisme onvruchtbaar te maken. Daarvoor was dan wel een sturende nationale overheid nodig, aldus Beveridge.

Bouwwerk sociale zekerheid

De invloed van deze Beveridge-rapporten was groot. Niet alleen in Engeland (dat er onder meer de National Health Service aan overhield), maar in alle landen van West-Europa trok de nationale staat langzaam maar zeker de macht naar zich toe om de opbouw van de sociale zekerheid en collectieve voorzieningen ter hand te nemen. De Nederlandse regering in ballingschap zette al in 1943 de commissie-Van Rhijn aan het werk, die een op Beveridge voortbouwend Nederlands stelsel van sociale zekerheid moest uitwerken.

Daar werd overigens in ons land na de oorlog niet echt haast mee gemaakt. De wederopbouw was op alle terreinen een eerste prioriteit, waarvoor de bevolking aan de hand van een geleide loonpolitiek offers moest brengen. Weliswaar bracht minister van sociale zaken Drees in 1947 een Noodwet Ouderdomsvoorziening tot stand, maar het duurde tot 1957 voordat deze vervangen door de AOW, het pensioen voor iedereen. Vooral in confessionele kring trok men aan de rem.

Pas toen begin jaren zestig de economie op springen stond, de tekorten op de arbeidsmarkt opliepen en de politiek van loonmatiging onhoudbaar was geworden, begon alles te schuiven. In ruil voor een meer gematigde opstelling van de vakbeweging, werd er – zoals de historicus Bram Mellink en de socioloog Merijn Oudenamsen in een recente studie hebben gedocumenteerd - alsnog een sociale zekerheidsprogramma van Beveridge-achtige allure opgetuigd. De jaren zestig leverden een imposant staaltje sociale wetgeving: de Wet op de bejaardenouderdom (voor een welverdiende ouderdomsvoorziening) in 1961, de Algemene Bijstandswet (het pronkstuk van Marga Klompé: in geval van nood springt de overheid financieel bij) in 1965, de Wet op de Arbeidsongeschiktheid (WAO) (werknemers die niet meer kunnen werken, krijgen 80 procent van hun inkomen gegarandeerd) in 1967 en in 1968 de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ), die mensen zorg moest bieden tegen onverzekerbare risico's en het noodlot.

Na welvaart komt welzijn

Worden de jaren zestig nog wel eens beschouwd als het decennium van de culturele revolutie, feitelijk gezien is er meer reden om ze te zien als de hoogtijdagen van de verstatelijking die bijvoorbeeld ook op het terrein van de ruimtelijke ordening en in de vorm van welzijnsvoorzieningen en samenlevingsopbouw haar sporen heeft nagelaten. Zo rond 1970 was het welvaartsbouwwerk in grote lijnen voltooid. Sociale zekerheid had zich losgemaakt van willekeur, paternalisme en goedwillendheid en zich vastgezet in wettelijke rechten. Solidariteit, in de vorm van gegarandeerde bestaanszekerheid, was grotendeels uitbesteed aan de overheid. Dat deed zich ook in de kerkbanken op zondag gevoelen: de opbrengst van de collectes begon systematisch terug te lopen.

Maar er gebeurde nog meer. Veel meer. De basis van de materiële welvaart (de lonen waren in de jaren zestig explosief gestegen) bracht – om een marxistische metafoor te gebruiken – ook de bovenbouw van de cultuur in beweging. Het kondigde zich in de jaren zestig al aan en het verspreidde zich in de jaren zeventig over alle uithoeken van de samenleving. Provo, D66, de NVSH (Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming), Dolle Mina en nog veel meer kleine subculturele en politieke initiatieven gingen voorop in een revolutie waarvan de frontlijnen dwars door huishoudens liepen. Popmuziek, spijkerbroeken, lange haren, minirokjes, hasj en niet te vergeten de pil vormden de munitie waarmee de naoorlogse generaties de 'burgerlijke' conventies onder vuur namen. Het moet voor veel gezagsgetrouwe burgers die het land in de wederopbouw met hard werken en spaarzaamheid er bovenop hadden gebracht behoorlijk verwarrend zijn geweest om in deze hedonistische vulkaanuitbarsting door hun bloedeigen kinderen in het beklagdenbakje te worden gezet.

Vanaf de openingsbeschietingen midden jaren zestig kwam er een maatschappijkritische beweging op gang die niets onberoerd liet. Het gistte op alle fronten en in alle lagen van de samenleving. Het bouwwerk van de welvaartsmaatschappij was nog maar nauwelijks uit de steigers of het begon in zijn voegen te kraken. Welvaart was mooi, bestaanszekerheid prima, maar wat doe je er mee? En profiteert iedereen er in gelijke mate van? Moet het niet veel meer gaan om het welzijn? Moesten we daar ook niet mee aan de slag?

Zaakwaarnemers van de emancipatie

Het progressieve kabinet-Den Uyl (1973-1977) ademde mee met deze veranderende tijdgeest. Het maakte het begrip welzijn tot hoeksteen van het regeringsbeleid. De facto leidde dat tot een expansie van de publieke sector, want zoals de overheid in de decennia na de oorlog voorop was gegaan in het vastleggen van de sociale zekerheid, zo moest de overheid ook het voortouw nemen in de vervolgstap: het verhogen van het welzijnsniveau vooral voor mensen die minder bevoorrecht waren. Spreiding van inkomen, kennis & macht was het politieke devies van het kabinet. Het onderwijs moest daaraan bijdragen, naast de zorg, de volkshuisvesting, maar vooral ook het welzijnswerk, dat in deze jaren een enorme boost kreeg.

Met daarin speciale aandacht voor groepen die een extra emancipatiezetje nodig hadden om volwaardig te kunnen participeren in de samenleving: minderheden (gastarbeiders), bijstandsgerechtigden, WAO'ers, vrouwen, bewoners van stadsvernieuwingsgebieden, werkende jongeren, schoolverlaters. Steeds preciezer werden er doelgroepen (een woord dat voor 1970 nauwelijks werd gebruikt) gelokaliseerd die professionele ondersteuning konden gebruiken, waar nationaal, maar ook lokaal de nodige subsidiegelden voor vrij werden gemaakt. Het waren ook de hoogtijdagen van het opbouwwerk, de professie die bewonersgroepen ondersteunde om zich te weer te stellen tegen de grote economisch en politieke machten.

Daarmee werd het vormgeven van solidariteit een professionele vaardigheid. Iets waar je voor kon studeren bij de enorm in populariteit gestegen sociale wetenschappen op de universiteit of al even populaire sociale academies. Solidariteit werd een combinatie van maatschappelijk engagement met onderdrukten en persoonlijke betrokkenheid met het lot van anderen. Niet alleen met de achtergestelden in Nederland, maar wereldwijd. De jaren zeventig zijn ook de jaren van het ontstaan van de Derde-Wereldbeweging, van de demonstraties tegen de oorlog in Vietnam, het protest tegen dictators in Chili (Pinochet) en Nicaragua (Somoza), de steun voor bevrijdingsbewegingen.

Het is een volgende stap in de geschiedenis van uitingsvormen van solidariteit. Nadat het in de eerste naoorlogse jaren was opgetrokken vanuit het particuliere initiatief, van de plichtmatige solidariteit in eigen kring naar het niveau van de nationale staat, volgt er in het tumult van de jaren zeventig een vorm van professionalisering. Er treedt een groeiende groep publieke professionals aan die er hun beroep van maken, die de verheffing van achtergestelde doelgroepen nastreven, die mondigheid verspreiden en de ongelijkheid teniet willen doen. Zij zijn de zaakwaarnemers van de emancipatie van anderen, van de minderbedeelden, de onderdrukten, de pechvogels.

Langdurig bevrijdingsfestival

Dat is precies ook wat hun, als eind jaren zeventig het vernieuwingstijl verloopt en een economische recessie een halt toe roept aan de ideologie van welzijnsbevordering, voor de voeten wordt geworpen. De filosoof Hans Achterhuis, op dat moment werkzaam bij de studierichting andragogiek aan de Universiteit van Amsterdam, zet daarbij de toon. Geïnspireerd door buitenlandse denkers als Ilich en Foucault ontmaskert hij in zijn boek *De markt van welzijn en geluk* (1979) de goede bedoelingen van het leger professionals dat is aangetreden om de goede zaak te dienen. Hij ontnemt hen hun edelmoedigheid. Het welzijnswerk handelt in zijn analyse niet alleen uit altruïsme, maar ook uit eigen belang. Het creëert zijn eigen werkgelegenheid, omdat niet de vraag het aanbod van welzijnswerk bepaalt, maar andersom: het aanbod van welzijnswerkers creëert de vraag er naar. In zekere zin maken ze mensen van hen afhankelijk. De socioloog Herman Vuijsje had daar eerder al de term 'nieuwe vrijgestelden' voor gemunt; vrijgesteld om (aan) de goede zaak van anderen te (ver)dienen.

Het welzijnswerk is dit type kritiek nooit helemaal te boven gekomen. Wat ze precies deden, speelde eigenlijk nauwelijks een rol. Meer en meer ging het om karikaturen, waarbij columnisten als Jan

Blokker geen gelegenheid voorbij lieten gaan om de jonge beroepsgroep (ze bestond feitelijk nog geen decennium) te ridiculiseren. Dat voedde een kolderriek beeld van welzijnswerkers - mannen met baard, omslachtig taalgebruik, sandalen en geitenwollen sokken - waar tegen geen verdediging bestand was.

De discussie ging ook niet alleen om het welzijnswerk. Het was eerder een vooraankondiging van het feit dat een andere ideologische onderstroom die zijn bron in de jaren zestig en zeventig had steeds nadrukkelijker naar de oppervlakte aan het dringen was. Het was voor een nieuwe generatie uitgelopen op een langdurig bevrijdingsfestival, waarin bestaande tradities en conventies systematisch overhoop werden geschoffeld. Het leven voltrok zich niet langer langs voorspelbare en conventionele paden, maar was vooral een zelfontdekkingstocht, voor sommige groepen zelfs een avontuur, waarin alle dimensies van lichaam en geest hartstochtelijk verkend werden. Meditatie, esoterie, yoga, psychotherapie, zelfhulp, seksualiteit, drugs – er was een wereld aan ervaringen te winnen.

Het woord 'zelf' is misschien wel het meest veelzeggende voorvoegsel van de jaren zeventig en de daarop volgende decennia: zelfbepaling, zelfontplooiing, zelfhulp, zelfverwerkelijking, zelforganisatie, zelfbewustzijn, zelfstandigheid. Je moest vooral 'jezelf' zijn en steeds vaker werd een lastige vraag gecounterd met de tegenvraag: wat vind je er zelf van.

Het Ik-tijdperk

Daarmee opende zich een onbekend terrein, waar de familie Doorsnee uit de jaren vijftig in de verste verte het bestaan nog niet had kunnen vermoeden. In de jaren zeventig ontvouwde zich een complete bedrijfstak rond de behoefte van mensen om de nieuwe dimensies van zichzelf te ontdekken. Dat varieerde van experimenteren met drugs tot zelfconfronterende sensitivitytrainingen, van meditatie-trainingen tot yogaworkshops, van oosterse spiritualiteit tot een vloedgolf aan praatgroepen. Eind 1979 vatte John Jansen van Galen deze collectieve zoektocht in een spraakmakende special van het weekblad *Haagse Post* samen als het Ik-tijdperk.

Het bracht een proces op gang, dat heden ten dage nogal eens wordt samengevat met de term individualisering. Het is een manier van in het leven staan waarin het individuele, het zelfstandige en zelfverantwoorde individu, het referentiekader, het ijkpunt vormt. Elk individu kreeg een zweem van uniciteit toebedeeld. Iedereen had zo zijn eigen talenten, de kunst was deze te ontdekken en te ontwikkelen. De hulpverlening werd meer en meer ingericht op basis van een-op-een-relatie met de cliënt, waarbij de problemen uit de jeugdijaren het nog al eens wonnen van de praktische zorgen uit het leven van alledag. Psychologisering en individualisering manifesteerden zich als culturele processen die hand in hand gingen. Begrippen die wezen op collectiviteiten als klasse en gemeenschap raakten meer en meer uit de gratie. Iron Lady Margereth Thatcher, die vanaf 1979 in het Verenigd Koninkrijk de politieke touwtjes in handen nam, had een heel eigen manier om dit te verwoorden: *'There is no such a thing as a society there are only individuals and their families.'*

Overigens ging het lange tijd samen: de maatschappelijke aspiraties van het brede welzijnsdenken, de aandacht voor achterstelling, het emancipatoire zaakwaarnemerschap van het welzijnswerk en de verkenning van de nieuwe vrijheden van het individu met zijn nadruk op uniciteit en eigen verantwoordelijkheid. In de periode waarin het zich afzette tegen het verstikkende karakter van de verzuilde samenleving, tegen de ingetogenheid van de jaren vijftig en de wederopbouw, beet het elkaar niet.

Maar als eind jaren zeventig de economische crisis toeslaat en er een enorme druk komt te staan op de collectieve uitgaven richten de intellectuele vuurpijlen zich al snel op het welzijnswerk, op de

zaakwaarnemers die van het lot van anderen hun werk hebben gemaakt en mensen daarmee afhankelijk maken van professionele krachten. In een wereldbeeld waarin individuen zelf keuzen maken en zelf verantwoordelijk zijn is dat niet langer vanzelfsprekend, en als het eigen belang vermomd wordt als altruïsme en maatschappelijk engagement wordt het zelfs abject. De culturele onderstroom van de individuele zelfverantwoordelijkheid, de nadruk op het individuele welzijn is dan niet alleen boven de oppervlakte gekomen, maar begint andere (politieke en collectieve) sentimenten steeds nadrukkelijker kopje onder te duwen.

No-nonsense en terugtrekkende overheid

Het levert begin jaren tachtig een ideologische voedingsbodem waarop het neoliberalisme welig kan tieren. Het neoliberalisme is dus niet een verzinsel uit de koker van een paar conservatieve economen of politici, het is een ideologie die een politieke vertaling biedt van een gedachtegoed dat zich vanuit de culturele revolutie van de jaren zestig is gaan manifesteren en dat bij de eerste de beste economische tegenspoed het politieke engagement en de maatschappijkritische lading van zich heeft afgeschud. Moderne op zichzelf gestelde en op zichzelf aangewezen burgers, die massaal zijn doorgedrongen tot lokale en nationale elites, blijken ontvankelijk voor een ideologie die hun vrijheid koestert en hun zelfbeschikkingsambities stimuleert. Dat is wat het neoliberalisme levert, zij het dat het dan wel moet zien af te rekenen met de sturende rol van de inmiddels uit de kluiten gewassen overheid. Dat is precies wat in de jaren tachtig gaat gebeuren.

Maar als dat decennium aantreedt staat het bouwwerk van de verzorgingsstaat nog overeind, de grondbeginselen van de nationaal vorm gegeven solidariteit zijn nog intact, maar in een cultureel klimaat waarin het individuele voorop gaat, waarin ik (en de mijnen) belangrijker is dan het wij, begint het wel te knagen. De in 1982 aangetreden CDA-VVD-coalitie predikt een no-nonsense-aanpak, waarvan impliciet de boodschap uitgaat dat wat in de voorafgaande jaren gezegd en bedacht is wel veel heeft gekost, maar weinig zinnigs opgeleverd.

Een jonge minister, de 34-jarige Elco Brinkman, werpt zich op als woordvoerder van deze kritiek. Als minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur schetst hij snel na zijn aantreden het perspectief van een zorgzame samenleving. Voor een belangrijk deel put hij uit de christendemocratische traditie met de weerzin tegen een sterke overheid en een voorkeur voor wat mensen zelf kunnen regelen. Maar waar in het verre verleden de overheid moest wegblijven van de onderlinge verbanden uit vrees voor verkeerde ideologische invloeden of voor vormen van staatsopvoeding, kritiseert Brinkman nu de rol van de overheid. Want ja, als de staat de zorg 'tussen wieg en graf' regelt, waarom zouden mensen daar dan nog met elkaar verantwoordelijkheid voor nemen? Dan ligt onverschilligheid op de loer, gemakzucht, ja zelfs misbruik: want waarom zou je gaan werken als je een uitkering kunt krijgen.

Dat was een heel ander verhaal dan dat Marga Klompé nog geen twee decennia daarvoor vertelde bij de introductie van de Algemene Bijstandswet. Van genade naar recht, was haar boodschap. Aan dat recht voegden de kabinetten-Lubbers een nieuwe dimensie toe: controle en plichten. Waar Marga Klompé de schaamte voor een uitkering teniet probeerde te doen door te melden dat mensen met een opgeheven hoofd en zonder zich te schamen de sociale dienst zouden mogen verlaten, werd die zorgeloosheid nu belast met een eerste portie wantrouwen en extra controlezucht. Het recht was niet langer een zekerheid. De oude schaamte werd vervangen door de angst om betrappt te worden, om iets niet goed te doen.

Brinkmans verhaal over de zorgzame samenleving kwam hem op de hoon te staan van vooral de generaties die zich in de jaren zestig en zeventig hadden gemanifesteerd. De dertigers en veertigers die massaal de publieke sector waren binnen getreden en die Brinkman met zijn beroep op

onderlinge zorgzaamheid verweten terug te verlangen naar de jaren vijftig. Maar Brinkmans belangrijkste boodschap ging niet over de jaren vijftig, maar over de rol van de overheid. Hij verweerde zich vooral tegen de als maar uitdijende annexatiedrang van de overheid, die zich in steeds meer dimensies van het sociale en maatschappelijke leven een rol had toegeëigend. En daarin stond hij niet alleen. Het sloot aan bij een groeiende kritiek op de almachtige overheid, op de pretentie van de maakbaarheid van de samenleving.

Collectieve goederen worden economische waren

De Amerikaanse president Ronald Reagan verwoordde het nog het radicaalst: "Government is *not the solution* to our problem, government *is* the problem." Zo heet werd de soep in Nederland niet direct opgediend. Maar de vraag of de samenleving maakbaar was en wat de rol van de (centrale) overheid was, speelde ook in ons land op alle niveaus. Niet alleen – zoals te verwachten - in meer behoudende politieke kringen, zoals die van de liberalen en confessionelen, maar ook in progressieve kringen begon men zich te heroriënteren op de rol van de overheid. Schuivende panelen, zo typeerde een PvdA-commissie onder leiding van Jan Pronk de veranderende omstandigheden.

De tijdgeest leverde ook een aantrekkelijk alternatief voor de sturende rol van de overheid: de markt. In 1987 publiceert een commissie onder leiding van de voormalige topbaas van Philips, Wisse Dekker, een rapport over marktwerking in de zorg. De commissie is aan het werk gezet door WVC-minister Brinkman in de overtuiging dat er iets moet gebeuren om de alsmat stijgende kosten van de gezondheidszorg te beteugelen. Het systeem kent geen prikkel tot efficiency, de overheid lukt het niet om harde grenzen voor de groei te formuleren. Marktwerking, gebaseerd op efficiënt werken tegen zo laag mogelijke kosten, moet hier voor een kentering zorgen.

De commissie doet achteraf gezien relatief bescheiden voorstellen. Het belangrijkste van het rapport is echter dat het de deur op een kier zet voor een nieuwe manier van denken over publieke goederen. Wonen, gezondheid, welzijn het waren door de welvaartssamenleving verzekerde collectieve goederen. De waarde werd niet in geld uitgedrukt, maar in maatschappelijke bestaanszekerheden. Mensen hadden er recht op, zoals indachtig het adagium van Marga Klompé een bijstandsuitkering een recht was. De wending naar de markt verandert dat ingrijpend. Het recht wordt een waar, een product; de gebruiker werd een klant, een consument, waar publieke instanties met elkaar om concurreerden en waarbij de overheid (die doorgaans voor de financiering tekende) er op moest toezien dat de leveranciers waar voor het geld leverden.

Bedrijfsmatig werken

Dat alles nam in de jaren negentig een hoge vlucht. Nadat de muur in 1989 is gevallen en het neoliberalisme wereldwijd en euforisch de definitieve ideologische overwinning claimt, verschuiven de panelen echt. In ons land ontstaat er een politieke consensus over een overheid die zich op de kerntaken moet concentreren en de uitvoering vooral moet overlaten aan partijen die daar niet alleen verstand van hebben, maar ook een prikkel hebben om efficiënt te werk te gaan. Iets waartoe de overheid simpelweg niet toe in staat is gebleken. Het is de tijd dat PvdA-leider Wim Kok meent dat de sociaaldemocratie 'de ideologische veren' moet loslaten. De politieke rui die mede daardoor op gang komt leidt tot een reeks van privatiseringen en verzelfstandigingen. De overheid trekt zich terug en besteedt uitvoerende taken via aanbestedingsprocedures uit aan 'marktpartijen'. Een ontwikkeling overigens die in niet onbelangrijke mate ook door de Europese Unie, met zijn focus op gelijke economische *playing fields* wordt opgedrongen, maar waarin Nederland zich het braafste jongetje van de Europese klas toont.

De gevolgen van dit alles zijn inmiddels genoegzaam bekend. De nadruk op bedrijfsmatig werken en het in tal van regels opduikende woord 'marktconform' heeft de publieke sector tot in haar diepste vezels geëconomiseerd, een proces dat de positie van het uitvoerend personeel bepaald niet ten goede is gekomen. Lonen zijn achter gebleven en het werken in de publieke sector is door de controledrang en productiezucht steeds onaantrekkelijker geworden met grote personeelstekorten als gevolg. Er zijn inmiddels nog maar weinig mensen die marktwerking in de publieke sfeer een warm hart toedragen.

Met mij gaat het goed, met ons slecht

De socioloog Paul Schnabel heeft tussen 1998 en 2013 als directeur van het Sociaal en Cultureel Planbureau nauwgezet kunnen volgen wat deze ideologische, beleidsmatige en de facto materiële veranderingen betekenden voor de mentale staat van Nederlanders. Aan de hand van duizenden enquêtes zag hij het vaderlands gemoed veranderen van wat werd getypeerd als een prudent-progressief wereldbeeld waarmee Nederland ook in het buitenland furore maakte, naar wat hij aan het einde van zijn directeurschap in een krachtige formule samenvatte: 'Met mij gaat het goed, maar met de samenleving, met ons, gaat het slecht.'

Nederlanders lijken in twee landen te leven; de wereld rondom zichzelf, het private bestaan, en de wereld daarbuiten, de toestand in het land, de wereld zoals die wordt voorgeschoteld in de media, op het Binnenhof in Den Haag. Langzaam maar zeker lijkt daartussen een waterscheiding te zijn ontstaan. Het zijn appels en peren geworden, onvergelijkbare eenheden.

Hoe langer je daarover nadent, hoe vreemder dat is. Mensen bestaan immers niet zonder een samenleving, er zijn geen ikken zonder wij. Maar dat een groot deel van de bevolking met deze uitspraak getypeerd kan worden is onmiskenbaar de uitkomst van een proces van decennia waarin de betekenis van de samenleving verbleekt is. Wat we collectief doen, wat voor waarde het samenleven vertegenwoordigt, wat samenleven eigenlijk vergt en vraagt van mensen, hoe je het op verschillende niveaus organiseert het zijn allemaal vragen die overschaduwd zo niet verdrongen zijn door de nadruk op het individuele. Het individu is systematisch op een voetstuk geplaatst, als ondernemer van zijn eigen talent, als eindverantwoordelijk voor zijn eigen geluk, als dopper van zijn eigen boontjes. De samenleving dat ben jij, zo probeerde SIRE in 2002 nog de twee werelden in een formule bijeen te brengen. Daarmee precies woorden gevend aan het probleem: ben jij de samenleving of zijn wij het?

Wie – ideologisch, cultureel en economisch - individualisme zaait, moet er niet vreemd van opkijken dat je individuen oogst. Dat is overigens niet perse problematisch; individuen zijn niet per definitie asociaal. Nederland getuigt daar nog volop van. Het aantal Nederlanders dat zich met vrijwilligerswerk inspant voor anderen dan wel voor belangrijke maatschappelijke kwesties – van het klimaat tot dierenwelzijn, van leefbaarheid tot mantelzorg - is ook in internationaal opzicht nog steeds groot. Voor de goede doelen worden jaarlijks nog vele miljoenen opgehaald en nationale televisieacties leveren stevast vele miljoenen op. Zo maakt een groot deel van de Nederlandse bevolking regelmatig de oversteek van ons privébestaan naar de lotgevallen van hun directe naasten en van de grote wereld. De golf van solidariteit met de Oekraïense vluchtelingen mag hier als meest recente bewijs gelden. (Hoewel het ook wel pijnlijk was om te constateren dat vluchtelingen uit niet-Europese conflicthaarden op aanmerkelijk minder medemenselijkheid konden rekenen.)

Solidariteit als individuele keuze

Maar die solidariteit met anderen is niet een vanzelfsprekendheid. Het is een individuele keuze. De wereld moet zich niet in verplichtende zin aan het private bestaan opdringen. De Postbank voerde al

in 1996 reclame met een liedje dat prompt een hit werd: *Vijftien miljoen mensen / op dat hele kleine stukje aarde / die schrijf je niet de wetten voor / die laat je in hun waarde*. Het werd uit volle borst meegezongen. Wij laten ons niks zeggen.

Maatregelen die impact hebben op het individuele bestaan voelen als een vijandelijke invasie van een vreemde mogendheid, als een bezettingsmacht die in je huiskamer is doorgedrongen. Als het eigen bestaan in het geding is dan heersen de emoties. Dan zijn zelfs GroenLinksers niet geneigd om windmolens in het gezichtsveld van hun doorzonwoning te accepteren (zoals dat in het Amsterdamse IJburg het geval was). Alles goed en wel, maar 'not in my backyard'. Met als gevolg dat overheden eindeloos moeten zeulen met asielzoekers, statushouders, daklozen, psychiatrische patiënten en andere minder fortuinlijken, die we in abstracto zeker een warm hart toedragen, maar in het dagelijks leven toch liever niet als burens hebben.

De voorbeelden rijgen zich aaneen. Het verbieden van aantoonbare destructieve reclame voor gokken is betutteling. Het beperken van de maximumsnelheid is een aanslag op onze vrijheid. We moeten zelf bepalen of we veel te goedkoop vlees eten, voor spotprijzen vliegen, daar mag de overheid niet intreden, want dan is het land te klein. We koersen niet op basis van wetenschappelijk of rationeel vastgelegde algemene of publieke belangen, maar rekenen op de eigen verantwoordelijkheid.

Wat corona dramatisch duidelijk heeft gemaakt is dat het ik-centrisme bij sommige groepen bijna religieuze vormen heeft aangenomen. Voor hen is de individuele vrijheid heilig, onaantastbaar en dus onbespreekbaar. Het ouderwets liberale uitgangspunt dat jouw vrijheid ophoudt daar waar het de vrijheid van anderen bedreigt of beknot, speelt voor hen totaal geen rol meer. Het lichaam is het goddelijke privé-koninkrijk en daar regeren ze als een absolute vorst over, elke verplichting die integriteit van het eigen lichaam raakt is niets minder dan een oorlogsverklaring. Niet toevallig komen we de aanhangers vooral tegen in de regionen waar John Jansen van Galen veertig jaar geleden de eerste voortbrengselen van het Ik-tijdperk op het spoor kwam: de wereld van yoga & contemplatie & zelfontdekking. In die wereld bestaat geen groter en hoger belang dan de persoonlijke autonomie. Daar mag niemand aankomen, al zeker de overheid niet.

Er niet bij horen

Zij vertegenwoordigen de bijna fundamentalistische kant van de cultuur waar we in minder heftige mate allemaal in ondergedompeld zijn. Dat is ook precies het ongemak met deze groepen. We weten er niet zo goed hoe er mee om te gaan. We proberen hen te overtuigen met rationele argumenten, maar daardoor lijken zich juist nog meer te verschansen in hun eigen gelijk. We durven niet klip en klaar te zeggen dat als de vrijheid die mensen menen te claimen een bedreiging wordt voor de gezondheid van anderen, dat de samenleving dan in gevaar komt. We durven het samenleven niet als een groter goed te zien dan de vrije keuze van het individu. Als de regering met beleid het leven van boeren raakt, dan vinden de boeren het vanzelfsprekend dat zij de privéwereld van een minister met voeten (tractoren) treden.

Daar komt nog eens bovenop dat de mentaliteit 'het gaat goed met mij, en slecht met ons' op gaat voor de mensen die het bestaan in materiële en mentale zin op orde hebben. Dat is in onze welvarende samenleving een relatief grote groep mensen. Maar er is natuurlijk ook een groep mensen voor wie die vlieger niet op gaat. Die ontevreden zijn, die niet ruiken aan succes, die hun privéwereld bedreigd zien omdat hun buurt verandert, hun werk onzeker is, of omdat ze met geldzorgen kampen en in onzekerheid leven.

Zij voelen zich niet gezien, zij voelen zich onbegrepen door bestuurlijke elites, het establishment, die vertegenwoordigers lijken van de wereld waarin mensen hun schapjes op het droge hebben. De samenleving heeft hen weinig te bieden, toetreden tot de wereld van individuele successen en toegankelijke huisvesting zit er niet in, de overheid biedt hun eerder onzekerheid dan perspectief, eerder verplichtingen en aanmaningen dan kansen en mogelijkheden. Zij zijn evenzeer opgevoed met het visioen van de vrijheid, het mantra van de vrije keuze, de lokroep van het persoonlijke succes. Zij zien de gevestigden het waarmaken, maar weten dat ze daar niet bij horen. Ze zijn hun geloof in een groter verhaal kwijt en wantrouwen de mensen die de dienst uitmaken. Wat overigens niet wil zeggen dat ze in het dagelijks leven, in hun buurt, bij een vereniging niet actief en gewaardeerd zijn. Maar ze hebben wel elk vertrouwen verloren in de boven hen gestelden. Politici die daar de woorden bij leveren en zich als buitenstaander opwerpen kunnen op hun sympathie rekenen. Want zo voelen ze het zelf ook. Buitenstaanders. Ongehoorden.

Een land waar ik en wij weer samenwonen

Zie daar het ideologische slagveld, zestig jaar na mijn opwinding over Open het dorp. Overzie het maatschappelijke landschap waar overheden zich geconfronteerd weten met toenemend gebrek aan vertrouwen van burgers, waar meer dan drie decennia neoliberale dominantie, bedrijfsmatige ordening en marktwerking in de woorden van Herman Tjeenk Willink voor een systematische betonrot hebben gezorgd. Is daar nog een land mee te bezeilen, laat staan een ander land, een solidair en betrokken land van te maken?

Jazeker. Maar dan moeten we wel uit een ander ideologisch en bestuurlijk vaatje gaan tappen. Dan moeten we ten principale afscheid nemen van het neoliberale denkframe en het vermogen om de samenleving te zien als een veerkrachtig organisme opnieuw gaan ontwikkelen. Want dat zijn we in het onstuimige proces van welvaartsgroei, individualisering en modernisering over het hoofd gaan zien. Dan moeten we de samenleving niet louter zien als verzameling van individuen, maar als leefverbanden van gemeenschappen waarin waarden als solidariteit, verbondenheid en betrokkenheid tot leven kunnen komen en betekenisvolle onderdelen zijn van het dagelijkse bestaan van mensen. Dan moeten we weer bewust collectief gaan organiseren wat we nu aan de lotgevallen van het eigen initiatief over laten. Dan moeten we in de gemeentelijke gremia afscheid durven te nemen van het aanbesteden, van de marktconforme logica's en duurzaam gaan investeren in de sociale infrastructuur. Dan moeten we arena's inrichten waar mensen tot elkaar kunnen komen, waar de democratie nieuw leven in kan worden geblazen, waar verantwoordelijkheid kan worden genomen. Waar 'ik' en 'wij' weer kunnen samenwonen.

Dat is niet een vorm van *wishfull thinking*, van utopisch denken. Buiten de schijnwerpers van televisiejournals en praatprogramma's is een onderstroom actief gebleven en deze zoekt steeds nadrukkelijker een weg naar buiten. Tine de Moor, hoogleraar Instituties voor collectieve actie in historisch perspectief aan de Universiteit van Utrecht liet in haar oratie in 2013 over de *homo coöperans* zien dat er de afgelopen decennia onder de oppervlakte van onze publieke sector iets bijzonders aan het groeien is. We zien een opleving in het ontstaan van coöperatieve samenwerkingsverbanden van burgers. Dit uit zich in coöperatieve initiatieven die vaak in dorpen, buurten en wijken door bewoners zelf zijn opgezet, zoals zorg-, energie- en buurtcoöperaties. Zij sluiten de handen ineen, uit idealisme, maar niet zelden uit praktisch-economische overwegingen. Samen staan ze economisch sterker en in kleinschalige verbanden hoeven ze niet af te wachten op wat marktpartijen te bieden hebben. Ze vormen een soort gemeenschapseconomie, maar de winsten collectief blijven.

Civil society opnieuw vormgeven

Die beweging is niet gelijk te schakelen met het idee van burgerparticipatie of de participatiesamenleving; het appèl waarmee kabinetten van zowel Jan Peter Balkenende als Mark Rutte de bevolking tot betrokkenheid probeerden te verleiden. Probleem daarbij is dat al die pleidooien in de schaduw stonden van bezuinigingen, van een terugtrekkende overheid en reorganisaties in het publieke domein. Dat maakt de oproep bij voorbaat verdacht, want dan staat tegenover het inkrimpen van publieke verantwoordelijkheid ineens de private verantwoordelijkheid van individuele burgers om zelf meer de handen uit de mouwen te steken. Alsof het communicerende vaten zijn: minder inzet van de overheid (lees: bezuinigingen) betekent als vanzelf meer inzet van burgers (gratis).

Zo werkt het natuurlijk niet. We creëren eerst een cultuur waarin de eigen verantwoordelijkheid het hoogste streven is en denken vervolgens dat we met een politieke reclameboodschap burgers weer spontaan in beweging en tot elkaar brengen. Het is het idee dat bomen gaan groeien als je aan de takken trekt, terwijl iedereen natuurlijk heel goed weet dat bomen alleen groeien als de bodem waarin ze geworteld zijn vruchtbaar is en van de juiste grondstoffen wordt voorzien. Maar over wat er nu echt nodig is om de bodem vruchtbaar te maken, om welke sociale infrastructuur dat vraagt, daarover gaat het debat vrijwel nooit.

Daar moeten we het dus – en op alle niveaus, maar al zeker op het lokale, gemeentelijke niveau – over gaan hebben. We moeten dus opnieuw en fundamenteel het debat aangaan over hoe we – met de ervaring van vier decennia neoliberalisme in ons achterhoofd – de *civil society* opnieuw vorm kunnen gaan geven. Hoe we instituties kunnen scheppen die niet louter in klantrelaties en declaratie-eenheden denken, maar zich weer open durven te stellen voor de veerkracht van de samenleving en daarmee verbinding zoeken. Hoe we weer publieke plekken gaan inrichten waar gemeenschapsvorming tot stand kan komen.

We moeten minder psychologisch en meer sociologisch durven te denken. We moeten kennis over netwerken en gemeenschapsvorming binnen publieke organisaties tot leven wekken en ruimte creëren voor de vele initiatieven die hier de weg wijzen. De deuren van de institutionele orde moeten open; er moet meer ruimte komen voor de buitenwereld, voor burgerkracht, voor het collectief, voor samenwerken en verbinding. Dat is een andere mentaal-professionele orde dan waar ze de afgelopen decennia in hebben geleefd, gedacht en gehandeld.

Van rijk naar wijk

Die weg inslaan is al lang niet meer een kwestie van kiezen. Er is simpelweg geen andere route. De grote vraagstukken waarmee onze samenleving wordt geconfronteerd lossen we niet op de manier zoals we dat nu al dertig jaar doen. De crisissen vallen over elkaar heen, met als gemeenschappelijk kenmerk dat niet alleen de gevolgen daarvan in het dagelijkse leven van mensen zichtbaar en voelbaar worden, maar dat deze crisissen zonder de inzet van mensen op het niveau van het dagelijkse samenleven niet bezworen kunnen worden. Sterker, als de samenleving niet gaat meebewegen dan wordt het dweilen met de kraan open.

Dat geldt in ieder geval voor de vertrouwenscrisis, die de afgelopen jaren zowel door de toeslagenaffaire als door het steeds meer omstrede coronabeleid zich steeds nadrukkelijker doet gelden. Het vertrouwen in de politiek, in de bestuurlijke elites, in de bestaande politieke machten, maar ook in overheidsinstituties en wetenschappelijke instanties was al behoorlijk gedaald, maar heeft inmiddels een historisch dieptepunt bereikt. Het misnoegen, het wantrouwen, het ongeloof uit zich in een groeiende afkeer van alles wat tot het establishment wordt gerekend. Een Nederlandse Trump of een eigen poldervariant van Le Pen was in ons prudent-progressieve gidsland lange tijd onvoorstelbaar, maar is niet langer ondenkbaar. Het is dat de voorlopers tot nu toe de

onbedwingbare neiging hebben elkaar na elk electoraal succes onderling het politieke leven zuur te maken, anders hadden ze wellicht al lang voor een politieke aardverschuiving gezorgd. In Den Haag lijkt men het met de lede ogen aan te zien. Alles wat men er tegen wil ondernemen lijkt eerder in nog meer tegenzin en wantrouwen te resulteren.

Juist deze diepe duikvlucht van het vertrouwen maakt dat we voor het herstel ervan niet langer alleen naar de hogere regionen van de democratie en de institutionele orde moeten kijken. Want op het laagste niveau van de samenleving, in buurten en wijken, liggen de verhoudingen anders. Daar is het delibereren nog lang niet opgesloten in de loopgraven van de sociale media van waaruit men met hashtags en zie-je-wel-bewijzen het establishment kan beschimpen. Daar heersen niet de beelden en de vooroordelen, maar de realiteit van alledag, de orde van het onderlinge contact, met mensen die aanraakbaar en aanspreekbaar zijn. Daar ligt op heel veel plaatsen in het land het initiatief bij mensen, bij voortrekkers, die werken aan duurzaamheid, leefbaarheid en gemeenschappelijkheid; daar leeft wel degelijk het optimisme van de hoop. Daar gloort – voor wie bereid is er serieus naar te kijken - wel degelijk een ander land.

Wie de kracht van het collectieve tot ontwikkeling wil laten komen, wie een nieuwe basis zoekt voor de samenleving, wie gemeenschapsvorming (in een moderne betekenis van het woord) weer een substantiële rol van betekenis wil geven, daalt onvermijdelijk af van het rijk naar de wijk. Dat is een beweging die in het sociale domein na de decentralisaties van 2015 al is gemaakt in de vorm van bijvoorbeeld sociale wijkteams waartoe 80 procent van de gemeenten toe is overgegaan. In dat sociale domein gaat de discussie inmiddels over de sociale basis of de sociale infrastructuur, dat wil zeggen wat is er in buurten en wijken nodig onderlinge zorg te stimuleren, informele en formele zorg in elkaars verlengde te organiseren.

De heruitvinding van samenlevingsopbouw

Maar dit gesprek over sociale infrastructuur ontleent zijn relevantie niet louter aan het sociale domein. De betekenis reikt veel verder: het gaat om de vraag hoe we de grondvlakken van de samenleving zo equiperen, dat bewoners/burgers hun gemeenschappelijke rol kunnen pakken, zich kunnen organiseren. Dat vraagt om een sociale infrastructuur die bewoners daartoe in staat stelt. Dat gaat niet alleen om onderlinge zorgzaamheid, maar om het gemeenschappelijk vormgeven van de samenleving op het niveau van het dagelijks bestaan en de directe leefomgeving. Dat vraagt om beleidsvisies over publieke plekken die verlost moeten worden van de vastgoedlogica's en in het teken komen te staan van hun maatschappelijke waarde. Dat vraagt ook om de inzet van professionele krachten (ooit noemden we hen opbouwwerkers) die met dit communautaire perspectief aan het werk gaan. Het gaat om iets wat we ongewoon zijn gaan vinden, maar waaraan de behoefte met de dag groter wordt: samenlevingsopbouw.

In Nederland is het idee van samenlevingsopbouw in de jaren vijftig als *community organization* uit de VS geïmporteerd toen onze samenleving veranderde en de industrialisatie hele gebieden overhoop dreigde te halen. Dat vroeg een inspanning van de overheid om de gemeenschappen in die nieuwe verhoudingen op de been te houden en in staat te stellen mee te gaan in de nieuwe tijd. Een kleine groep verlichte ambtenaren op het Ministerie van Maatschappelijk Werk zag hierin een mogelijkheid om de verzuilde verkokering te doorbreken en bevolkingsgroepen te betrekken bij de opbouw van buurten en wijken. Het heeft ons land een sociale infrastructuur opgeleverd die bestaat uit vele honderden club- en buurthuizen en allerhande educatieve voorzieningen.

Iets vergelijkbaars is nu nodig. We leven in een samenleving die in hoge mate diversifieert en segregereert, met spanningen en ongenoemens die aan intensiteit alleen maar lijken te winnen. Daarin samenhang aanbrengen vraagt om een vergelijkbare gedachtegang als die in de jaren vijftig aan de

wieg stond van de samenlevingsopbouw, waarbij opbouwwerkers zich als professionele krachten ontpopten om gezamenlijk, gemeenschapsvorming en bewonersorganisaties vorm te geven.

Dat heeft zeker tot resultaten geleid. Toen in de jaren zeventig de bulldozers in de startblokken stonden om hele verpauperde volkswijken van de kaart te vegen ten faveure van asfaltbanen en verkeersaders, en bewoners in verzet kwamen, wisten gezamenlijke projectgroepen de stadsvernieuwing alsnog in goede banen te leiden. Opbouwwerkers waren daar veelal de drijvende krachten achter. Nu staan we met de energietransitie (in omvang nog veel groter dan de stadsvernieuwing uit de jaren zeventig en tachtig), met alsmaar verder afnemend vertrouwen in de overheid, met groeiende desinteresse en regelrechte afkeer voor de politiek, met een door sociale media opgestuwde polarisatie opnieuw voor een grote uitdaging om te investeren in de samenleving. Dat kan alleen door op het niveau van het dagelijkse leven nieuwe impulsen van overleg, besluitvorming en daadkracht te realiseren. Zo ging dat in de jaren vijftig, in de jaren zeventig, waarom zouden we die weg niet opnieuw inslaan?

Reinventing society

Daar ligt dan ook een enorme intellectuele uitdaging. We moeten onze sociologische verbeelding opnieuw aanspreken. De behoefte daaraan is groot. Eigenlijk is dat precies waar Rutger Bregman in zijn boek *De meeste mensen deugen* voor pleit. Hij laat zien hoezeer het dominante mensbeeld van burgers als zelfzuchtige individuen in stand wordt gehouden door ideologische voorstellingen en soms regelrechte misleiding. Wat er achter tevoorschijn is de *homo coöperans* van Tine de Moor, de mens als sociaal wezen. Het feit dat Bregmans boek ongekende verkoopcijfers haalde, getuigt van de honger bij veel mensen om te ontsnappen aan de cultuur van het individualisme. Dat is de honger waar de samenlevingsopbouw in de eenentwintigste eeuw het voedsel voor moet vormen. De behoefte waar politiek van moet worden gemaakt. Die samenlevingsopbouw beperkt zich dus niet tot dat schattige burgerinitiatiefje in de wijk; het is een gedaantewisseling die zich op alle niveaus moet voltrekken. Laten we het *reinventing society* noemen – misschien verstaan we het in het Engels beter.

Dat is – nogmaals - geen utopie, geen harmonische voorstelling, dat is ook geen weg die zonder wrijving en weerstand begaan zal kunnen worden. Integendeel, wijkbewoners zijn net mensen, met de daarbij horende neiging tot meningsverschillen en belangenbehartiging. Zonder onenigheid geen democratie. Maar een democratie zonder arena's voor deliberatie, voor burgerberaad, voor eigenaarschap, voor gemeenschapsvorming en sociale actie verliest met de dag aan geloofwaardigheid. Precies dat is wat nu het geval is. Daarom moeten we de samenlevingsopbouw van een 21^e-eeuwse invulling gaan voorzien. Vanuit de wijken, vanuit burgers, bewoners, vanuit stadhuizen en gemeenteraden en maatschappelijke instituties.

Van onderop.

Met vallen en opstaan.

Over de auteur

Jos van der Lans is cultuurpsycholoog en publicist. Hij heeft een groot aantal publicaties op zijn naam staan over de brede publieke sector, met name op het terrein van zorg, welzijn en volkshuisvesting. Hij is initiatiefnemer van het digitale platform www.canonsociaalwerk.eu, een wikipendium waarin de geschiedenis van de brede sociale sector wordt gedocumenteerd. Recent redigeerde hij de *Canon*

samenlevingsopbouw, die hij begin 2020 presenteerde tijdens de jaarlijkse Participatielezing van Movisie: *De marktwerking voorbij. Samenlevingsopbouw in de 21^e eeuw*. Zie voor meer achtergrondinformatie en publicaties: www.josvdlans.nl.